

UKBE b. NÂFİ'

rak inşa ettirmişti. Âsaff'deki Şâkir Ribâtı da ona nisbet edilir. Ukbe'nin ölümünün ardından Kayrevan'daki vekili Züheyr b. Kays el-Belevî yanında az sayıdaki kuvvetle Berka'ya çekildi. Küseyle, Kayrevan şehrini kolayca ele geçirdi; böylece İfrîkiye'de beş yıl sürecek Küseyle'nin hâkimiyeti başlamış oldu. İbn Ebû Hacele'nin *Civârü'l-ahyâr fi dâiri'l-karâr* adlı eseri Ukbe'nin menkıbelerine dairdir (*DİA*, XIX, 432).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabakâtü'l-kubrâ* (nşr. Ali M. Ömer), Kahire 1421/2001, VI, 139-143; Halife b. Hayyât, *eṭ-Târîh* (Zekkâr), I, 164, 235-238, 247, 265-266, 314; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr* (Torrey), s. 183, 193-200; Belâzürî, *Fütûh* (Rıd-vân), s. 226-232; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), bk. İndeks; Kindî, *eṭ-Vülât ve'l-kuḍât* (Guest), s. 32-33, 51; Ebû Bekir el-Mâlikî, *Riyâzû'n-nûfûs* (nşr. Beşîr el-Bekkûş – Muhammed el-Arûsî el-Matvî), Beyrut 1403/1983, I, 18-45; İdrîsî, *Şifâtü'l-Mağrib*, s. 57, 91-92, 103-104, 122, 133; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk* (Amrî), XL, 525-536; İbnü'l-Esir, *eṭ-Kâmil*, III, 419, 465-466; IV, 105-108; İbn İzâri, *eṭ-Beyânü'l-Muğrib*, I, 9-32, 197; Selâvi, *eṭ-İstikşâ*, I, 78-79, 116-118; W. Roth, *Oqba İbn Nâfi el-Fihri, der Eroberer Nord-Africas*, Göttingen 1859; Hüseyin Münis, *Fethu'l-Ârab li'l-Mağrib*, Kahire 1366/1947, s. 54-55, 178-207; Mahmûd Şit Hattâb, *Ukbe b. Nâfi'*, Kahire 1971; Muhammed Altuncî, *Ukbe b. Nâfi': Fâtihu Libyâ ve'l-Mağrib*, Bingazi 1975, s. 158, 203-207, 248-253; Abdülazîz Sâlim, *eṭ-Mağribü'l-kebir*, İskenderiye 1981, II, 191-229; Abdullah Zekre, *Ukbe b. Nâfi'*, Dimaşk 1401/1981; Abdülâlim Abdurrahman Hıdır, *eṭ-İslâm ve'l-müslimün fi İfrîkiyyeti's-Simâliyye*, Cidde 1406/1986, s. 132-133, 301-318; Bessâm el-Aselî, *Ukbe b. Nâfi'*, Beyrut 1987; Tâhir Ahmed ez-Zâvî, *Târîhu'l-fethi'l-Ârabi fi Libyâ*, Libya, ts., s. 45-47, 104-119; M. Receb el-Beyyûmî, "Ukbe b. Nâfi'", *ME*, XXVI/15-16 (1955), s. 877-881; E. Lévi-Provençal, "Ukbe b. Nâfi'", *IA*, XIII, 20-21; V. Christides, "Ukba b. Nâfi'", *EI*² (İng.), X, 789-790; Rıza Kurtuluş, "İbn Ebû Hacele", *DİA*, XIX, 432. NADİR ÖZKUYUMCU

UKBERİ

(العكبري)

Ebû'l-Bekâ Muhibbüddin Abdullah b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ukberî el-Ezeci el-Bağdâdî (ö. 616/1219)

Arap dili ve edebiyatı,
tefsir, hadis ve fıkıh âlimi.

538 (1144) yılının sonlarında Bağdat'ta doğdu. Ailesi Bağdat'ın doğusunda Dicle kıyısında bulunan Ukberâ kasabasındadır. Bağdat'ın Bâbülezec semtinde oturduğu için Ezeci nisbesi, küçük yaşta çiçek hastalığından gözlerini kaybettiği için Darîr lakabıyla da anılır. Ukberî bütün hayatını Bağdat'ta ilim tahsili, eser telifi ve öğ-

retimle geçirdi. Başta Arap dili ve edebiyatı, tefsir, neseb ve ferâiz dersleri aldığı İbnü'l-Haşşâb ile Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî olmak üzere Ebû'l-Berekât Yahyâ b. Necâh'tan nahiv, İbrâhim b. Dînâr en-Nehrevânî'den kıraat ve ferâiz, Ali b. Asâkir el-Batâihî'den Kur'an kıraatleri, Kâdî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ es-Sagir'den (Muhammed b. Muhammed) fıkıh okudu. Hadis alanında Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülbâkî İbnü'l-Battî, Ebû Bekir Abdullah b. Nakkûr, Ebû Zûr'a el-Makdisî ve Abbâsî Veziri Ebû'l-Muzaffer İbn Hübeyle'den faydalandı. Arap dili ve edebiyatı ile Hanbelî fıkıhı, fıkıh usulü, mezhepler arası ihtilâflar, tefsir, hadis ve kıraat gibi alanlarda derin bilgi sahibi oldu. Öğretim hayatına İbnü'l-Cevzî'nin müridi olarak başlayan Ukberî'den birçok âlim ders gördü ve icâzet aldı. Bunlar arasında *Nehcü'l-belâğa* şârihi İbn Ebû'l-Hadîd, İbnü'd-Dübey'sî, İbnü'n-Neccâr, Abdülazîm el-Münzirî, Yâkût el-Hamevî, İbnü'l-Katîi, Mecdüddin İbn Teymiyye, İbn Adlân gibi âlimler sayılabilir. 8 Rebülevvel 616 (24 Mayıs 1219) tarihinde Bağdat'ta vefat eden Ukberî, Ahmed b. Hanbelî'nin medfun bulunduğu Bâbüharb Mezarlığı'nda toprağa verildi.

Katı bir Hanbelî olan Ukberî, Şâfiî mezhebine geçmesi şartıyla Nizâmiye medreselerinde lugat ve nahiv müderrisliğine tayin edilmesi teklifini reddetmiştir. Ukberî, Arap dili ve edebiyatı ile Kur'an kıraatleri, tefsir, hadis, fıkıh, ferâiz, aruz ve matematik gibi birçok ilim dalında otorite kabul edilmekle birlikte onun asıl uzmanlık alanı Kur'an ve hadis metinleriyle şiirler üzerinde yaptığı dil ve gramer tahlilleridir. Bu sebeple kendisine "sâhibü'l-irâb" lakabı verilmiştir. Kur'an'ın irâbına dair eseri benzerleri arasında en meşhur olanıdır. Gramerde Bağdat seçmeci ekolünün önemli temsilcileri Ebû Ali el-Fârisî ile öğrencisi İbn Cinnî'nin eserlerine şerhler yazması ve Ebû Ali el-Fârisî'nin görüşlerine çokça yer vermesi Bağdat mektebini benimsediği görüntüsü vermişse de daha çok Basra mektebinin görüşlerini yansıtmaları, yer yer Kûfe ekolünün görüşlerine eleştiriler yönelmesi sebebiyle Basra mektebi çizgisinde bir gramer âlimi olduğu kabul edilir.

Eserleri. A) Telifleri. Kur'an ve Hadis. 1. *İ'râbü'l-Kur'ân (İmlâ'ü mâ menne bihi'r-rahmân min vücûhi'l-irâb ve'l-kur'ât fi cem'i'l-Kur'ân, et-Tibyân fi'r-râbi'l-Kur'ân)*. Süre ve âyet sırasına göre âyetlerin irâb ve kıraat şekillerinin açıklandığı bir eserdir (Tahran 1859-1860; Bulak 1303; Delhi

1899; Leknev 1289; I-II, Kahire 1888, 1303, 1306, 1321, 1922, 1936; nşr. İbrâhim Atve İvaz, I-II, Kahire 1380/1961, 1389/1969; nşr. Ali M. el-Bicâvî, I-II, Kahire 1972; Kahire 1976; I-II, Beyrut 1979, 1407/1987; nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, Beyrut 1986; ayrıca *Tefsirü'l-Celâleyn* ile birlikte pek çok defa basılmıştır). 2. *İ'râbü'l-kur'âti's-şevâz* (nşr. Muhammed Seyyid Ahmed Azzûz, Beyrut 1417/1996; nşr. Abdülhamîd Seyyid M. Abdülhamîd, I-II, Kahire 1424/2003). 3. *'Adedü'l-ây* (*'Adedü âyi'l-Kur'ân*). Kur'an'ın süre, âyet, kelime ve harf sayısı ile ilgilidir (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 632; İbrâhim Efendi, nr. 63). 4. *İ'râbü'l-hadisî'n-nebevî*. İrabî güç bazı hadislerin gramer tahlillerine dair olup İbnü'l-Cevzî'nin *Câmî'u'l-mesânîd*'i esas alınarak hazırlanmıştır (nşr. Abdülilâh Nebhân, Dimaşk 1397/1977, 1407/1986; nşr. Hasan Mûsâ eş-Şâir, Cidde 1408/1987). 5. *İ'râbü mâ yüşkilü min elfâzi'l-hadisî'n-nebevî* (nşr. Abdülhamîd Hindâvî, Kahire 1420/1999). 6. *İthâfü'l-haşiş bi'r-râbi mâ yüşkilü min elfâzi'l-hadis* (nşr. Muhammed İbrâhim Selîm, Kahire 1410/1990; nşr. Vahîd Abdüsselâm Bâlî – M. Zekî Abdüddâim, Dimyat 1418/1998). **Nahiv ve Lugat.** 1. *eṭ-Lübâb fi'ileli'l-binâ'i ve'l-irâb* (nşr. Gâzî Muhtâr Tuleymât – Abdülilâh Nebhân, I-II, Dimaşk 1416/1995; nşr. Halîl Bünyân Hassûn, Bağdat 1985). 2. *eṭ-Telkîn fi'n-naḥv* (Leiden Akademi Ktp., nr. 177). Eseri müellifin kendisi, Yusuf b. Câmî, İsmâil b. Muhammed el-Girnâtî ve İsmâil b. İbrâhim el-Kinânî şerhetmiştir. 3. *eṭ-Tebyîn 'an mezâhibi'n-naḥviyyine'l-Başriyyin ve'l-Kûfiyyin*. Kemâleddin el-Enbârî'nin *eṭ-İnşâf fi mesâ'ili'l-hilâf*'ından ihtisar edilen eser seksen beş bölümdür (nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, Beyrut 1403/1983, 1406/1986). 4. *eṭ-Mesâ'ilü'l-hilâtiyye (Mesâ'ilü'l-hilâf) fi'n-naḥv*. Bir önceki eserin ilk on beş bölümünden ibarettir (nşr. Muhammed Hayr el-Hulvânî, Halep 1961, 1969, 1971; Beyrut 1412/1992). 5. *Mesâ'ilü naḥv müfrede*. Beş nahiv meselesini kapsar (nşr. Yâsîn M. es-Sevvâs, *MMMA*, XXVI [1982], s. 625-643). 6. *eṭ-Meşûtü'l-mu'lem fi terîbi'l-İşlâh 'alâ hurûti'l-mu'cem*. İbnü's-Sikkî't'in dil yanlışlarına dair *İşlâhu'l-manâḥ*'ının bazı açıklamalarıyla birlikte alfabe sırasına göre yeni düzenlenmiş şeklidir (nşr. Yâsîn Muhammed Sevvâs, Mekke 1403/1983).

B) Şerhleri. 1. *eṭ-Tibyân fi şerhi'd-Divân (Şerhu Divâni'l-Mütenebbi)*. Gerek şerhin başında gerekse içinde şârihin ho-

cası veya akranı olarak geçen kişilerle Ukberî arasında zaman bakımından uyumsuzluğun bulunması, Ukberî'nin hayatını Bağdat'ta geçirmesine rağmen mukadimede Musul ve Mısır'da bazı hocalardan ders aldığına dair anekdotun yer alması gibi sebeplerle kitabın Ukberî'nin öğrencisi İbn Adlân'a veya başka bir müelife ait olabileceğine dair son zamanlarda bazı görüşler ileri sürülmüştür (bk. bibl.). Şerh Ukberî'ye nisbetle defalarca basılmıştır (Kalküta 1261-1263/1845-1846; Kahire 1283, 1302 [taşbaskı], 1315; I-II, Bulak 1287/1870; Kahire 1308/1890; nşr. Mustafa es-Sekkâ v.dğr., I-IV, Kahire 1355-1357/1936-1938, 1962; nşr. Kemâl Dîb, I-IV, Kahire, ts. [Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye]). **2. Şerhu mâ fi'l-Mağâmâtî'l-Ĥarîriyye mine'l-elfâzi'l-luğaviyye.** Değişik adlarla anılan eser *el-Mağâmât*'ın özellikle garîb kelimeleri üzerine yapılmış kısa bir şerhtir (nşr. Ali Sâib Hassûn, Bağdat 1975; Neccef 1977; nşr. Muhammed Receb Dîb, Beyrut 1412/1992). **3. el-Mütteba' fi şerhi'l-Lüma'.** İbn Cinnî'nin navhile ilgili muhtasarının şerhidir (nşr. Abdülhamîd Hamed M. Mahmûd ez-Zevî, I-II, Bingazi 1994). **4. Şerhu Lâmiyyeti'l-'Arab.** Câhiliye şairi Şenferâ'nın kasidesinin şerhidir (nşr. Muhammed Hayr el-Hulvânî, *MMİl*, XXXIII/1 [Bağdat 1402/1982], s. 204-264; Beyrut 1983, 1984; nşr. Receb İbrâhîm eş-Şehhât, *Dirâsât 'Arabiyye* [Kahire 1403/1982], s. 243-279; nşr. Muhammed Edîb Cümran, *İ'râbü Lâmiyyeti's-Şenferâ* adıyla, Beyrut 1404/1984). Ayrıca eserin beş şerhi bir arada *Bülûğu'l-ereb fi şerhi Lâmiyyeti'l-'Arab* adıyla basılmıştır (Kahire 1989). **5. Şerhu Lâmiyyeti'l-'Acem.** Tuğrâi'ye ait kasidenin şerhidir (nşr. Muhammed Ubeyd Abdülvahîd Gurmân, Beyrut 1404/1984). **6. Şerhu'l-İzâh ve't-Tekmile.** Ebû Ali el-Fârisî'nin navhe dair *el-İzâh*'i ile bunun tamamlayıcı cüzü sayılan *et-Tekmile*'sinin şerhidir (Dârü'l-kütübî'l-Mısriyye, nr. 207; British Museum, nr. 640). **Şerhu'l-İzâh**'i Abdurrahman b. Abdullah el-Hamîdî doktora çalışması olarak tahkik etmiştir (1409, Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyad). **7. Şerhu'l-Ĥamâse.** Ebû Temmâm'ın *el-Ĥamâsetü'l-kubrâ* adlı antolojisinin şerhidir (Kahire Üniversitesi Ktp., nr. 22975; Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 934; Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Haraçoğlu, Yazmalar, nr. 15). **8. İ'râbü şî'ri'l-(ebyâti'l-)Ĥamâse.** Yine Ebû Temmâm'a ait eserin irâb tahlilidir (Köprülü Ktp., nr. 307). **9. el-Muħaşşal fi şerhi (izâhi/işlâhi)'l-Mufaşşal.** Zemahşerî'nin Arap gramerine dair ese-

rinin şerhi olup *el-Mufaḍḍal, el-Müsterşid* gibi değişik adlarla anılmaktadır (Dârü'l-kütübî'l-Mısriyye, nr. 292; Arberry, nr. 3128). **10. Şerhu Ĥuṭabî İbn Nübâte el-Fâriki.** İbn Nübâte el-Hatîb'in *Dîvânü'l-ḥuṭab*'ının şerhidir (Leiden Üniversitesi Ktp., nr. 1238; Paris Bibliothèque National, nr. 1290; Hudâbahş [Hindistan], nr. 4209; Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 5573). **11. Ĥâşiye 'ale'l-Keşşâf.** Zemahşerî'nin tefsirine yazılan hâşiyedir (Medresetü'l-musallî, Tefsir, nr. 241; müellifin günümüze ulaşmayan kırk kadar eseriyle ona nisbet edilen diğer eserler için bk. Yahyâ Mîr Alem, *el-'Ukberî*, s. 121-144).

BİBLİYOGRAFYA :

Ukberî, *el-Mütteba' fi şerhi'l-Lüma'* (nşr. Abdülhamîd Hamed M. Mahmûd ez-Zevî), Bingazi 1994, neşredenin girişi, s. 36-56; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, II, 116-118; Münzirî, *et-Tekmile*, IV, 378-380; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 100-102; Ahmed b. Aybek ed-Dimyâti, *el-Müstefâd min zeyli Târîhi Bağdâd* (nşr. M. Mevlâd Halef), Beyrut 1406/1986, s. 265-267; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Ṭabakâti'l-Ĥanâbile* (nşr. M. Hâmid el-Fiki), Kahire 1372/1953, II, 109-120; A. J. Arberry, *The Chester Beatty Library, A Handlist of the Arabic Manuscripts*, Dublin 1955, nr. 3128; M. Fuâd Ahmed Aliyyüddin, *Ebü'l-Bekâ' el-'Ukberî ve eş-ruhü fi'd-dirâsâti'n-naḥviyye* (yüksek lisans tezi, 1972), Câmîatü'l-Kahire, tür.yer.; Ömer Ferruh, *Târîhu'l-edeb*, III, 466-469; Brockelmann, *GAL* (Ar.), II, 90, 158, 191, 274; V, 174-176, 225; Abdülhamid Seyyid Tilib, *Garîbü'l-Kur'ân, ricâlühü ve menâhicühüm min İbn 'Abbâs ilâ Ebî Ḥayyân*, Küveyt 1986, s. 429-444; Selami Bakırcı, *IV. Abbasi Asrında Dil Çalışmaları: Lügat-Nahiv-Sarf* (yüksek lisans tezi, 1993), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 80-83; Yahyâ Mîr Alem, *el-'Ukberî, sîretühü ve muşannefâtüh*, Küveyt-Beyrut 1414/1993; a.mlf., "et-Tenbih 'alâ evhâmî'l-bâhişin fi zikrîhim muşannefâtü'l-'Ukberî", *MMLADm*, LXXV/1 (1420/2000), s. 169-192; Abdülâl Sâlim Mekrem, *el-Kırâ'âtü'l-Kur'âniyye ve eşruhâ fi'd-dirâsâti'n-naḥviyye*, Beyrut 1417/1996, s. 276-279; Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Câmi'ü's-şürüh ve'l-ḥavâşî*, Ebûzabî 1425/2004, I, 189-190, 194, 366, 368, 632; II, 856, 869, 930; III, 1455, 1504, 1511, 1782, 1796, 2080; Mustafa Cevâd, "Şerhu Dîvânî'l-Mütenebbî li'bn 'Adlân lâ li'l-'Ukberî", *Fi't-türâsi'l-'Arabî*, II, Bağdat 1975, s. 239-260; Nusrettin Bolelli, "el-Ukberî'nin Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri", *MüİFD*, sy. 4 (1986), s. 401-413; Gâzî Muhtâr Tuleymât, "Mezhebü Ebi'l-Bekâ' el-'Ukberî fi'n-naḥv", *Mecelletü Külliyyeti'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-'Arabiyye*, III, Dübey 1991, s. 201-222; a.mlf., "el-Lübâb fi 'ileli'l-binâ' ve'l-irâb li'l-'Ukberî", *Âfâku's-sekâfe ve't-türâs*, IV/16, Dübey 1417/1997, s. 99-103; Cemil Abdullah Uveyza, "Ebü'l-Bekâ' el-'Ukberî ve cühüdühü fi'n-naḥv", *Ḥavliyyâtü Ma'hedi'l-âdâbi's-şarḥiyye*, VII, Beyrut 1993-96, s. 409-416; Alâeddin M. Ali Hameviyye, "el-Lübâb fi 'ileli'l-binâ' ve'l-irâb", *MMLAÜr.*, XXVII/65 (1424/2003), s. 173-234; Muhammed Yalaoui, "al-'Ukberî", *EP* (İng.), X, 790-791; Merzem Sâdîki, "Ebü'l-Bekâ' 'Ukberî", *DMBİ*, V, 216-219.

SELAMİ BAKIRCI

UKBİ

(bk. TAYYİB el-UKBİ).

UKIYYE

(الأقيّة)

Eski bir ağırlık ölçüsü birimi.

Ukiyye, vukiyye ve halk ağzında vakiyye şeklinde söylenen kelimenin kişiyi zarardan koruduğu için "koruma" anlamındaki **vikâye** kökünden yahut özellikli sebebiyle "ağır" mânasındaki **evk** kökünden türediği ileri sürülmektedir. Ukiyyenin "ağırlık, yük" anlamındaki Grekçe **ougkos / ougkondan** (Arndt – Gingrich, s. 553; Lewis – Short, s. 1929) geldiği de söylenmektedir (Mahmûd Fâhûrî – Selâhaddin Havvâm, s. 180). İtalyanca'ya **occhia** biçiminde giren ve Etrüskçe'ye dayandırılan "on ikide bir" mânasındaki Latince **uncianın** (Lewis – Short, s. 1929) bunlarla ilişkisi açıktır. Ancak kelimenin Türkçe "on iki" sayısından geldiği ve çeşitli dillerde farklı yapılara büründüğü de (meselâ Süryânîce'de ün, ünkiyâ, ûnkiyâ, ûnkîtä gibi; Costaz, s. 4) düşünülebilir (bk. OKKA). Çünkü ukiyye ritlin on ikide biridir. Para ve ağırlık ölçüsü birimleriyle hacim ölçüsü mühürlerine vukiyye şeklinde nakşedildiği görülmektedir (meselâ bk. Morton, tür.yer.). Ukiyye, Arapça klasik tıp literatüründe muhtemelen Latince kaynaklı olarak **on** ve **onkûş** gibi farklı biçimlerde kaydedilmektedir (Decourde-manche, *JA*, XVI [1910], s. 487). Ukiyyenin yarısına **neş** (yarım anlamındaki nisftan), sekizde birine **nevât** (çekirdek) adı verilir.

Zekât nisabı ("Gümüşün beş ukiyyeden azında zekât yoktur"; Buhârî, "Zekât", 4, 32, 42, 56; Müslim, "Zekât", 1, 3, 5-6; Ebû Dâvûd, "Zekât", 2) ve yoksulluk sınırı ("Bir ukiyyesi bulunduğu halde dilenen arsızlıkla dilenmiştir"; Ebû Dâvûd, "Zekât", 24; Nesâî, "Zekât", 89-90; *Müsnek*, III, 7, 9) gibi hususlara dair hükümler ukiyye ile ilişkili bulunduğundan şer'î ukiyyenin belirlenmesine gerek görülmüştür. Diğer ölçü birimleri gibi yer, zaman ve tartılan / ölçülen şeyin cinsine göre değişiklik göstermişse de ukiyyenin değeri çoğunlukla ritlin on ikide birine eşit olmuştur. Hadis ve fıkıh âlimleri arasında Hz. Peygamber devrinde kullanılan Hicaz ukiyyesinin 40 dirheme denk geldiği hususunda görüş birliği varsa da miskal cinsinden karşılığı tartışmalıdır. Söz konusu dirhem Câhiliye devrinden beri varlığını sürdüren tek dânekte ibaret 0,7083 gramlık dirhem olduğu far-